

## ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ХХ АСРДАГИ ФОЖЕАСИ АКС ЭТТИРИЛГАН КИТОБ



Совет мустабид тузumi даврида ўзбек элитасининг қатағон этилиши тарихига бағишланган монография нашр этилди. Тарихчи олим, профессор Қаҳрамон Ражабов томонидан ёзилган “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 – 1991 й.)” номли монография жафокаш ўзбек халқининг 73 йиллик бошидан кечирган озоб-уқубатлари, жабр-ситамлари, орзу-интилишлари ҳамда совет мустабид тузумининг бегуноҳ қурбони бўлган ватанпарварларнинг ҳаёт йўлига бағишланган. Монография “Фан” нашриётида чоп этилган бўлиб, унга тарих фанлари доктори, профессор Сулаймон Иноятов масъул муҳаррир ва тарих фанлари доктори, профессор Бахтиёр Ҳасанов ва тарих фанлари доктори Бахтиёр Расуловлар тақризчи ҳисобланадилар.

Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида тарихий жараёнларни тадқиқ этишда эскича қарашлардан воз кечиш, воқеъликни холисона ҳамда янгича тарихий тафаккур тамойиллари асосида тадқиқ қилиш долзарблик касб этмоқда. Совет ҳокимияти йилларида тарихимиз коммунистик мафкура измига солиниб, миллий озодлик учун курашган миллий қаҳрамонларимиз ҳамда шонли ўтмишимиз ҳақидаги асл ҳақиқатлар ошкор қилинмади. Совет даври тарихи юзасидан тадқиқот олиб бориш бир томондан осон кўринсада, бироқ анча мураккаб ва масъулиятли вазифа саналишини ушбу монографияни ўқиб, тафаккур қилган ҳолда билиш мумкин. Муаллиф монографиясини Ўзбекистоннинг янги ва энг янги тарихи даврида қатағон қилинган миллат ойдинлари ва жафокашларига бағишлашини қайд этган.

Мазкур монографиянинг тузилиши сўзбоши, тўртта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан ташкил топган. Монографиянинг сўзбоши қисмида муаллиф белгиланган вазифаларни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2021 йил 31 августда “Янги Ўзбекистон” боғи ва Мустақиллик монументи очилишига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи, қатор фармон ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари муайян даражада хизмат қилганлигини таъкидлаган.

Монографиянинг биринчи боби “Совет давлатчилигининг тоталитар моҳияти ҳамда репрессив хусусиятлари (1917 – 1924 й.)” деб номланади. Ушбу бобда муаллиф томонидан Туркистон минтақасида

большевиклар томонидан совет ҳокимиятининг мажбуран ўрнатилиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг совет давлати томонидан зўравонлик билан тугатилиши ҳамда Қўқон қирғини, 1918 йил февралдаги Қўқон (Туркистон) ва 2022 йил мартдаги Буча (Украина)даги геноцит ва қирғинлар: уруш фожеасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, коммунистик мафкура ҳамда совет давлатининг тоталитар хусусияти ва сиёсий хавфсизлик идоралари моҳияти, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг қизл армия томонидан босиб олинishi ҳамда ХХСР ва БХСРда уламо ва бойларнинг қатағон қилиниши билан боғлиқ далиллар келтирилган.

“Туркистон минтақасида большевиклар томонидан совет ҳокимиятининг мажбуран ўрнатилиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари” деб номланган 1-параграфда Туркистон ўлка мусулмонлари шўроси (Краймусовет), “Турк Адами Марказият (Федералистлар)” фирқаси вакилларининг сиёсий фаолиятлари ва “Туркистон туркий халқларининг коммунистик партияси”ни тузиш йўлидаги курашлари таҳлил қилинган.

“Туркистон Мухторияти ҳукуматининг совет давлати томонидан зўравонлик билан тугатилиши ҳамда Қўқон қирғини” деб номланган 2-параграфда Туркистон Миллий мажлиси аъзолари ва уларнинг фаолиятлари билан боғлиқ янги маълумотлар ҳамда қизил армия ва Дашноқцунюн армани партиясининг жанговор дружиналари томонидан Қўқонда амалга оширган қирғин ўша даврда нашр этилган матбуот материаллари орқали очиб берилган.

Монографиянинг “1918 йил февралдаги Қўқон (Туркистон) ва 2022 йил мартдаги Буча (Украина)даги геноцит ва қирғинлар: уруш фожеасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари” деб номланган 3-параграфда муаллиф мустамлакачилик, улуғ давлатчилик шовинизмини кескин танқид қилади. Россия империяси даврида ва кейинчалик большевикларнинг миллий ўлкаларда олиб борган босқинчилик урушлари ҳақидаги далиллар келтирилиши билан бир қаторда ҳозирги замонавий Россия ҳукуматининг Украина ҳудудида олиб борган босқинчилик сиёсати жаҳон афкор оммаси томонидан қораланаётганлиги таъкидлаб ўтилади. Муаллиф Украинадаги фожеалар (беғуноҳ инсонлар, болалар, қарияларнинг ўлими, аёлларнинг зўрланиши, шавқатсизлик, вайронагарчилик ва ҳ.к) га Путин диктатурасини айблайди. Унинг фикрича Путин Россияси ва ҳарбийларининг Украинадаги қабих жиноятларига рус халқи жавобгар эмас.

Инсоният борки “Номинг ўчсин уруш” дейди. Муаллиф украин халқига қилинган геноцитни, уларнинг бошидан кечираётган азоб-укубатларини кўриб, юракдан эзилади, қайғуради “Украинлар – жигарбандларим менинг” деган сарловҳада фикрларини баён қилади.

Қўқон фажеларига 104 йил тўлган бир пайтда Россия агрессиясининг нигоҳи Украинага қаратилганлиги ва бу иккала урушнинг мазмун-моҳияти босқинчилик уруши эканлигига эътибор қаратади.

Биринчи бобнинг 4-5-парагрифларда Қизил армиянинг Хива хонлиги ва Бухоро амирлигидаги ҳарбий интервенцияси, большевикларнинг Туркистон ўлкаси олиб борган мустамлакачилик сиёсати, совет режимига қарши маҳаллий аҳолининг олиб борган кураши масалалари Россия давлат архивлари материаллари асосида чуқур таҳлил қилинган.

Монографиянинг иккинчи боби “Ўзбекистон ССРда совет сиёсий режимининг мустақамланиши ҳамда оммавий қатағонлар (1925 – 1939 й.)” деб номланади. Ушбу бобда совет режими қатағон сиёсатининг назарий асолари, Ўзбекистон ССРда сиёсий тазйиқ ва қатағонларнинг бошланиши, Бухорода Чориқулбой ва бошқа мулкдорларнинг қатағон этилиши, Шохимардонда 1929 йил мартада Ҳамзанинг ўлдирилиши, Ўзбекистонда коллективлаштириш ва қулоқлаштириш сиёсати ҳамда ўзбек кишлоғининг фожеаси, кадрларни маҳаллийлаштириш ва ўзбеклаштириш чоралари ҳамда сиёсий элитанинг нобуд қилиниши каби долзарб масалалар қамраб олинган.

Иккинчи бобнинг 1-парагрифида сиёсий қатағонлар қўлланилишининг мўътадил ва шавқатсиз хусусиятлари ҳамда уларни якка ва оммавий турлари ҳақида маълумотлар берилади. Кейинги парагрифда муаллиф Ўзбекистон ССРда сиёсий тазйиқ ва қатағонларнинг бошланиши, “Ўн саккизлар гуруҳи” ва “иноғомовчилик” деб большевиклар томонидан тўқиб чиқарилган “аксилнқилобий”, “аксилшўровий” ҳаракатлар ҳақида кенг қамровли фактларни келтирган. Монографияда большевиклар томонидан Ўзбекистон ССРда ўтказилган ер-сув ислоҳоти пайтида бухоролик Чориқулбойнинг мулклари тортиб олиганлиги ва ўзи сургун қилинганлигига оиб маълумотлар мавжуд.

Муаллиф Ўзбекистон халқ ёзувчиси, таниқли шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг фожеали ўлдирилиши ҳақида бугунги кунда илмий жамоатчилик сукут сақлаётганлиги ҳақида монографиясида тўхталиб ўтади ва бу борада бир қатор фактларни таҳлил қилади. Ҳамзанинг ўлдирилиши махсус хизмат ходимлари томонидан атайлаб уюштирилган “махсус фитна” бўлган деган хулосага келади. Ҳамзанинг ўлдирилиши кейинги қатағонларга йўл очиб беради. Унинг ўлимига алоқадор сифатида кўлаб уламолар ноҳақ равишда қамоққа олинади, отиб ташланади ва сургун қилинади.

Иккинчи бобнинг 6-парагрифида большевикларнинг кишлок хўжалигини ёппасига коллективлаштириш ва қулоқлаштириш сиёсати оқибатлари таҳлил қилинади. Коллективлаштириш ва қулоқлаштириш жараёнида ўзбек кишлокларида катта нуфузга эга бўлган бой деҳқонлар,

руҳонийлар ва бошқа мулкдорлар билан бир қаторда колхоз тузуми ва совет ҳокимиятининг бошқа аграр соҳадаги тадбирларига очиқ-ошкора қарши чиққан камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар ҳам қатағон этилганлиги билан боғлиқ бой маълумотларни монографиядан ўқиб олишингиз мумкин.

Монография иккинчи бобининг “Ўзбекистон ССРда кадрларни маҳаллийлаштириш ва ўзбеклаштириш чоралари ҳамда сиёсий элитанинг нобуд қилиниши” деб номланган 7-парагрифида совет бошқарувига маҳаллий аҳолини жалб қилиш билан боғлиқ бўлган маҳаллийлаштириш сиёсати ва сиёсий элита ҳақидаги маълумотлар таҳлили келтирилади. Ўзбекистон ССРда “ўзбеклаштириш”, Тожикистон АССРда “тожиклаштириш” деб, умумий номда маҳаллийлаштириш номи билан аталган сиёсатнинг бош мақсади кенг меҳнаткашлар оммасини социализм куришга жалб қилиш эди. Давлат идораларида иш юритиш рус тили билан паралел равишда маҳаллий тилларда олиб борилиши ва бошқарувга маҳаллий кадрларни тортиш масаласи муҳим ҳисобланган. Ушбу муаммо юзасидан мазкур мақола муаллифларидан бири Ойбек Рашидов ҳам 2018 йили “Ўзбекистонда совет ҳокимияти миллий сиёсатида давлат идораларининг маҳаллийлаштирилиши (1918 – 1933 йй.) мавзусида тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзган диссертациясида тўхталиб ўтган. Қаҳрамон Ражабов ушбу масалада маҳаллийлаштириш ва ўзбек сиёсий элитасининг шаклланишидаги асосий тўсиқ бу буюк давлатчилик шовиизми эканлигига урғу беради. Ушбу ўринда кадрларнинг қўнимсизлиги ва маҳаллий миллат вакилларида етук кадрлар тайёрлаш масаласига ҳукумат раиси Файзулла Хўжаевнинг ўрнини алоҳида кўрсатиб ўтилади.

Ўзбек халқининг илғор қисми совет режими туфайли қатағон этилиши билан боғлиқ бир маълумот монографиянинг 173-саҳифасида шундай келтирилади: Чекистлардан бирининг ҳибсга олинган чоллар тақдири тўғрисидаги саволига “Агар оёғида тура олса, отиб ташлайверинг”, деб жавоб беради. Тарихда кексаларни шавқатсизлик билан қирғин қилганлар бу фашистлар эди. Большевиклар қатағон сиёсатининг моҳияти нацизм мафкураси билан ҳамоҳанг бўлганлигига ҳеч шубҳа йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ўринбосари Икром Муслимов раислигида 2021 йил 25 августда бўлган очиқ суд мажлисида совет даврида қатағон қилинган жами 6 та жиноят иши бўйича 115 нафар шахс ЖПКнинг 83 моддасига биноан оқланди. Реабилитация қилинганларнинг асосий қисмини Туркистоннинг йирик уламози ва жаҳид тараққийпарвари Носирхон Тўра Саид Камолхон Тўра ўғли ва

бошқалар (92 нафар шахс), машҳур қўрбоши Иброҳимбек Чақабоев ва унинг сафдошлари (16 нафар шахс) ташкил қилади. Айнан монографияда муаллиф Носирхон Тўра ва қўрбоши Иброҳимбек тақдири билан боғлиқ янги фактлар келтириб ўтган.

Бундан ташқари монографияда “Зарафшон иши”, “Кармана иши” “Мусдуховенство иши”, “ўн еттилар иши” каби тарихда ҳали маълум бўлмаган фактлар ва материаллар эълон қилинган. Ушбу маълумотлар олимнинг Россия давлат ижтимоий-сиёсий тарихи архиви, Ўзбекистон Давлат хавфсилиги архиви, Ўзбекистон Президент администрацияси архиви, Ўзбекистон Миллий архиви, Ўзбекистон ФА Тарих институти архиви, республиканинг турли вилоятлари давлат архивларида узоқ изланишлари натижасида тўпланган.

Монографиянинг учинчи боби “Совет давлатида зиддиятли жараёнларнинг кучайиши даврида Ўзбекистон ССР (1939 – 1991 й.)” деб номланиб, бунда СССРнинг агрессив ташқи сиёсати, Иккинчи жаҳон уруши даврида совет давлатининг жазо чоралари, янги мафкуравий компаниялар ҳамда ёзувчи ва олимларнинг қатағон этилиши, “Пахта иши” ва унинг оқибатлари масалалари таҳлилга тортилган.

XX асрнинг 40-йиллари охирига 50-йилларида бошидаги қатағонлар, асосан, маданият ва фан арбобларига қарши қаратилди. Ушбу қатағонлик Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Шухрат, Миркарим Осим, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Туроб Тўла, Шукурулло сингари ёзувчиларнинг бадном этилиши билан боғлиқ эди. Муаллиф ушбу ўринда ГУЛАГ лагерларида ва меҳнат посёлкаларида азоб чеккан ўзбек халқининг ойдинлари ва уларнинг бегуноҳ бўлган қариндош уруғлари тақдирини ёритади.

Учинчи бобнинг “Қатағонларнинг сўнги тўлқини ҳамда пахта иши ва унинг оқибатлари (1983 – 1991 й.)” деб номланган парагрифида совет ҳокимияти даврида Ўзбекистонда содир этилган яна бир улкан жиноят таҳлил қилинади. 1976 – 1982 йилларда Совет Иттифоқида ҳокимиятни суиистеъмол қилиш, қўшиб ёзиш ва ўғрилик, хўжалик соҳасидаги жиноятлар, яширин бизнес, порахўрлик авж олган. Марказ ушбу жиноятлар Ўзбекистонда авж олган деб топиб, уни пахта иши билан боғлади. Пахта иши кейинчалик Марказ вакилларининг ташаббуси билан асосиз тарзда ўзбек ишига айлантирилган.

Қ.Ражабов монографияни ёзиш жараёнида Т.Х.Гдлян ва Н.В.Иванов бошчилигидаги тергов гуруҳининг Ўзбекистон ССР раҳбар ва ишчи ходимлари устида қўзғатган жиноятларига оид эълон қилинган материалларни ўрганиб чиқади. Бундан ташқари қатағонликка учраган инсонлар томонидан ёзилган хотира ва эсдаликларни ҳам тадқиқотга тортилади. Пахта иши билан боғланган жиноят, қамоққа олиш, яқинларидан ажралиш ўзбек халқи учун оғир йиллар бўлган.

Ўзбекистонда бирон оила қолмайдики ушбу мусибад кириб бормаган бўлса.

Муаллиф монографиясида пахта иши қатағонлари пайтида ватани олдидаги бурчини унутган Марказ билан ҳамкорлик қилган баъзи кимсалар билан бирга сўроқ-терговларда мардларча туриб, миллати, халқи шаънини ҳимоя қилганлар тақдири ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. “Пахта иши”да порахўрлик жинояти билан ноҳақ айбланган инсонлардан бири Самарқанд вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби Назир Ражабов бўлган.

Назир Ражабов фаолияти аслида ахта иши ёки ўзбеклар ишига алоқадор эмас. Бироқ Марказ вакиллари ҳисобланган Т.Гдлян ва Н.Иванов буйруғи билан қамоққа олинган Н.Ражабов кутилмаганда бу ишга тортилган. Ўша пайтда Ўзбекистон ССРнинг раҳбари бўлган Р.Нишонов ўз қўл остидаги вилоят раҳбарларини “қонунсиз қоун ҳимоячилари”дан ҳимоя қилиш ўрнига аксинча уларнинг тегирмонига сув қуйиб, Назир Ражабов сингари мард ўзбек ўғлонларини Марказ қўли билан қамоқхоналарга жўнатганлиги монографияда кескин танқид қилинган.

Монографиянинг тўртинчи боби “Қатағон қилинганларнинг совет давлати емирилиши ва мустақиллик йилларида Ўзбекистонда оқланиши жараёни” деб номланади. Ушбу бобда совет давлати ва коммунистик мафкура томонидан репрессия қилинганларнинг реабилитацияси ва ҳуқуқлари тикланиши ҳамда Ўзбекистон Республикасида қатағон қилинган ватандошларимизнинг оқланиши масалалари чуқур таҳлил қилинган.

XX асрнинг 40-йиллари охирига 50-йиллари бошларида қамоққа олинган Ўзбекистон ССРдаги бир гуруҳ ёзувчилар, шоирлар, олимлар ва маданият арбоблари (Шукрулло, Шухрат, Саид Ахмад, Мақсуд Шайхзода, Миркарим Осим, Мирзакалон Исмоилий, Тўхтасин Жалилов, Ҳамид Сулаймонов, Муҳиддин Қори Ёқубов, Ёнҳин Мирзо ва бошқалар) оқланиб, 1954-1955 йилларида қамоқ ва сургунлардан юртимизга қайтганлигига оид маълумотлар ммонографияда келтирилган.

Монографиянинг 317-саҳифасида келтирилишича 1952 йил сентябрда Тошкентда Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти ҳамда Ўзбекистон ССР ФА Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти томонидан ўтказилган минтақавий кенгашда “Алмомиш” эпоси муҳокама қилинган ва шунда мазкур дoston халққа қарши эпос деб эълон қилинган. Коммунистик мафкура ҳукмронлиги шароитида нафақат шахслар балки халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам қатағонга учраганлиги муаллифнинг диққат марказида бўлди.

Қаҳрамон Ражабов томонидан ушбу бобда совет даврида оқланган

кўплаб давлат арбоблари, раҳбар кадрлар, миллий зиёлилар бир сўз билан айтганда ўзбек элитаси ҳақида қимматли материаллар тақдим қилинган.

Монография тўртинчи бобининг 2-парагрифида Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, совет ҳокимияти йилларида бегуноҳ қатағон қилинганларнинг ҳуқуқий жиҳатдан оқланиши билан боғлиқ маълумотлар келтирилади.

Қаҳрамон Ражабов томонидан ёзилган “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 – 1991 й.) номли монография Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрдаги “Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармойиши ижросини таъминлаш ҳамда 2022 йил 31 август куни президент Шавкат Мирзиёевнинг “Қатағон қурбонлари хотираси” давлат музейига қилган ташрифида озодлик йўлида бегуноҳ қурбон бўлган ватандошларимизнинг хотирасини абадийлаштириш ва уларнинг ҳаёт йўлларини ўрганиш ишларини илмий асосда ташкил этиш борасидаги вазифа ва топшириқларига жавоб десак муболаға бўлмайди. Қолаверса, Қаҳрамон Ражабов ушбу монография орқали Ватан озодлиги йўлида жони фидо қилган ва бегуноҳ қурбон бўлган мард ва олижаноб инсонларнинг хотирасини эзозлаб, руҳини шод этди!

Қаҳрамон Ражабов томонидан ёзилган “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 – 1991 й.) номли монография равон тилда ёзилган ва китобхонларга манзур бўлади деб ўйлаймиз. Монографиянинг илмий аппарати жуда бой бўлиб, муҳим фактларга берилган ҳаволалар сони 924 тани ташкил қилади. Шунингдек, ўша даврда чоп этилган 60 дан ортиқ номдаги хорижий ва маҳаллий журналлар ва газеталар, минглаб архив ҳужжатлари ҳамда эълон қилинган материаллар, хотира ва эсдаликлар, диссертация ва авторефератлар ҳамда интернет маълумотларидан фойдаланилган. Шу нуқтаи назардан монографияни ўқишни барча китобхонларга, хусусан, тарих фани соҳасида илмий тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчиларга тавсия этамиз.

**Сулаймон Иноятлов,**  
**Бухоро давлат университети**  
**тарих фанлари доктори, профессор**

**Ойбек Рашидов,**  
**Бухоро давлат университети**  
**тарих фанлари доктори (DSc), доцент**